

Аспірант, Олійник М.В.
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

ІНСТИТУЦІЙНА ДИНАМІКА ФІНАНСОВОГО СЕКТОРУ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Розкрито основні тенденції інституційної динаміки фінансового сектору української економіки у сучасних умовах під впливом світової фінансової кризи та внутрішніх трансформаційних процесів

The basic tendencies of institutional dynamics of the financial sector of the Ukrainian economy in modern terms under act of world financial crisis and internal transformation processes are exposed

Постановка проблеми. Останні два десятиріччя пройшли під знаком ринкових перетворень в колишніх соціалістичних країнах. Досвід ринкової трансформації в таких регіонах, як Балтія, Центральна та Східна Європа, а також СНД свідчить про суттєво різні результати цього процесу в окремих країнах. Сьогодні можна вважати доведеним, що на ефективність ринкової трансформації найсуттєвіший вплив справляла та продовжує справляти інституційна складова. Не припиняючи та не зменшуючи ролі та методологічного потенціалу інших теоретичних шкіл, ми вважаємо, що саме методологія інституціоналізму виявилась найбільш придатною та найбільш прийнятною для дослідження процесу формування ринкової економіки у вищезазначених країнах.

Разом з тим, суттєва різниця в результатах ринкових перетворень до цього часу не знайшла свого задовільного теоретичного пояснення. Між тим, у багатьох країнах, в тому числі в Україні, на сьогодні ринкові перетворення виявились фактично заблокованими, а отже, залишаються неясними подальші перспективи реформ. Більш того, останні роки надали емпіричні свідчення того, що навіть інституційна методологія поки що виявилась нездатною задовільно

пояснити наявність у зовні ринковій капіталістичній економічній системі доволі розповсюджених феноменів феодальних і навіть рабовласницьких відносин.

Таким чином, проблематика розблокування ринкових перетворень в Україні залишається актуальною, і тому методологія інституціоналізму має повніше використати свій потенціал.

Це є особливо важливим в умовах зростання невизначеності та ризиків здійснення економічної діяльності у зв'язку з неконтрольованим розростанням фінансового сектора економіки та його відривом від потреб реального сектора, що особливо болісно вплинуло саме на економіку транзитивних країн в ході світової фінансової кризи 2008-2009 рр. Україна повною мірою зазнала значних втрат від цієї кризи саме внаслідок інституційної аморфності фінансового сектора національної економіки. Незважаючи на значний час, що пройшов з моменту набуття державної незалежності, дотепер фінансовий сектор не став повноцінною частиною вітчизняної економіки, а навіть навпаки, перетворився на одну з загроз сталому економічному зростанню внаслідок неефективності процесу інституційного будівництва та корупційному переродженню системи формалізації правил і норм господарювання у цьому секторі.

Таким чином, проблематика інституційної динаміки фінансового сектора в умовах ринкової трансформації економіки України є актуальною як з точки зору необхідності адекватного теоретичного відображення складних процесів, що відбуваються в ньому у сучасних умовах, так і з позицій пошуку шляхів удосконалення державного регулювання цієї важливої сфери.

Аналіз досліджень і публікацій. Світовий досвід розвитку нормоутворення у фінансовому секторі свідчить про те, що формування правил взаємодії господарюючих суб'єктів є досить суперечливим процесом. Сьогодні цілком очевидно, що правила функціонування фінансового сектора мають бути більш жорсткими, з огляду на те, що фінансові потоки охоплюють практично всю економічну систему, на відміну від потоків ресурсів, продуктів та послуг.

Це повністю слід віднести не тільки до розвинених країн, але, ще у більшому ступені, до тих, що розвиваються. Україна не є винятком. Фінансова криза 2008-2009 рр. показала вразливість української економіки перед негативними впливами міжнародної економіки та неготовність її правового поля до швидких адаптаційних змін, які є конче необхідними задля підвищення рівня стійкості в умовах зростаючої відкритості. Інституційне забезпечення

економічного зростання та розвитку у сучасних умовах стало головним чинником пристосування економічного життя до реалій глобалізації.

Про це свідчить величезний масив сучасної наукової літератури з проблем впливу економічних інститутів на зростання. Серед праць всесвітньо відомих авторів слід виділити дослідження Нобелівських лауреатів Д. Норта [18,19] та Е. Остром [20,21], а також праці Д. Асемоглу [8,9], А. Грайва [16], Т. Еггертссона [14] та багатьох інших дослідників [10-13,15,17,22,23]. Серед російських та українських вчених звертають на себе увагу останні праці С. Архієреєва, В. Вольчика, А. Гриценка, В. Дементьєва, С. Кірдіної, Г. Клейнера, Т. Меркулової, О. Носової, Р. Нурєєва, А. Олейника, В. Полтеровича, Р. Пустовійта, В. Тамбовцева, В. Тарасевича, О. Яременка та інших авторів [1,2,7]. Розглядаючи важливість формалізації правил та норм господарської взаємодії економічних суб'єктів, практично усі автори доходять схожих висновків щодо ключової ролі цієї формалізації у забезпеченні сталості економічного зростання.

Але в той же час недослідженими залишаються питання про причини низької ефективності формалізації правил та норм у фінансовому секторі транзитивних економік, в тому числі в Україні. Тут потенціал інституційної економічної теорії залишається використаним ще далеко не повною мірою.

Мета статті. Виходячи із досягнутого ступеню наукової розробки вищезазначених проблем, автор поставив собі за мету з'ясувати, які чинники визначають недостатню ефективність системи нормотворення у фінансовому секторі в умовах ринкової трансформації економіки та шляхи її підвищення. При цьому ми виходили з необхідності задіяння тих можливостей інституційної методології, які, на нашу думку, поки використовуються в науці не в повну силу, але саме використання яких здатне усунути ряд «білих плям» в розумінні багатьох сучасних особливостей соціально-економічного розвитку постсоціалістичних країн, включаючи Україну.

До цих можливостей відносяться, перш за все, врахування складної природи соціально-економічних інститутів, обумовленої не тільки значним об'ємом соціальних взаємодій в суспільстві, але й самою єдиною біосоціальною природою людини. Значна частина сучасних досліджень упускає або недооцінює ту об'єктивну обставину, що економічна поведінка людей знаходиться не тільки під впливом соціальних контактів, але й також біологічних інстинктів, психофізичних і психічних особливостей особи, а крім того,

чинників фізичного простору, природи, частиною якої залишається людина, яка в сучасних умовах нерідко забуває про це. Тим часом, саме ці позасоціальні чинники за певних умов здатні актуалізуватися і істотно послаблювати, а то й повністю паралізувати дію ринкових механізмів. Саме тому ми виходимо з необхідності враховувати суперечливу складну природу соціальних інститутів та виступаємо проти перебільшення їх впорядковуючого потенціалу.

Виклад основного матеріалу. Це дозволило обґрунтувати висновок, що в умовах ринкової трансформації економіки внаслідок асинхронної формалізації інституційного середовища за принципами ринкової організації існує ймовірність його мутації у бік актуалізації ролі доринкових (позаринкових) механізмів координації суспільних комунікацій та їх сталого закріплення як стереотипів поведінки економічних суб'єктів.

У свою чергу, це дозволило оцінити важливість формальних інститутів в інституційній системі і розкрити зміст інституційного устрою фінансового сектора економіки, як багаторівневої системи взаємопов'язаних елементів, об'єднаних цільовою функцією впорядкування руху фінансових потоків, до складу якої слід включати власне фінансові інститути (гроші, кредит, податки, ліквідність тощо); інститути-організації, що функціонують у фінансовому секторі та безпосередньо забезпечують цей рух (банки, небанківські кредитні установи, інститути фондового ринку тощо); державу, яка встановлює формальні правила та норми взаємодії економічних суб'єктів у фінансовому секторі та контролює їх дотримання усіма учасниками; неформальні інститути загального порядку, спрямовані на забезпечення синергетичного ефекту функціонування фінансового сектора економіки у вигляді оптимального поєднання інтересів усіх учасників (довіра).

Подальший аналіз привів нас до висновку про неповне віддзеркалення в наявних наукових підходах всього різноманіття способів взаємодії формальних і неформальних економічних інститутів і доповнити відому класифікацію цих способів (модифікація формальними інститутами неформальних, легітимізація неформальних інститутів у формальних і деформалізація формальних інститутів з їх перетворенням на неформальних) у такий спосіб, як модифікація неформальними інститутами формальних, а також запропонувати враховувати силу міжінституційної взаємодії на основі розмежування трьох його рівнів – сильного, помірного і слабого .

Паралельно ми зіткнулися з необхідністю подальшого розвитку підходів до класифікації економічних інститутів, оскільки класичний поділ інститутів на формальні та неформальні виявляється сьогодні недостатнім для дослідження всього різноманіття міжінституційних взаємодій, що сформувалися в економіці, особливо в трансформаційній. Це привело нас до класифікації інститутів на основі запропонованої власної системи критеріїв (інститути, створювані державою (публічні) або створювані на основі самоорганізації соціуму (непублічні); за ступенем впливу на впорядкування взаємодії економічних суб'єктів - формальні та реальні; за ступенем суспільного визнання - офіційні та тіньові; за роллю у відповідній інституційній підсистемі - базові та забезпечуючі; за ступенем востребуваності - востребувані та невостребувані; за ступенем реалізації - діючі та недіючі; за ступенем своєчасності виникнення - передчасні, своєчасні та запізнілі; за роллю у міжінституційній взаємодії - активні та пасивні та обґрунтовано необхідність її застосування при дослідженні інституційної динаміки фінансового сектора в умовах ринкової трансформації [4].

Враховання ролі психологічних чинників при ухваленні економічних рішень господарюючими суб'єктами дозволив нам обґрунтувати висновок, що в умовах зростання масштабів фінансового сектора економіки і підвищення пов'язаного з цим ступеня невизначеності результатів господарської діяльності підвищується значення економічного способу мислення на всіх рівнях соціальних комунікацій, який все більшою мірою формує економічну поведінку господарюючих суб'єктів і сприяє подоланню помилкових уявлень про визначальну роль фінансових інститутів в забезпеченні економічного зростання, а враховання ролі біологічних чинників – висновок про вплив інституту покоління через відповідні вікові ментальні і психологічні особливості на визначення стратегічних пріоритетів соціально-економічного розвитку національної економіки.

Крім того, завдяки цим висновкам ми змогли розділити два види помилкових уявлень, що впливають на економічну поведінку людей, що дозволило доповнити традиційні дійсно помилкові уявлення, обумовлені необізнаністю економічних суб'єктів, свідомо розповсюджуваними помилковими уявленнями, розповсюдження яких здійснюється іншими економічними агентами з метою консервації інформаційної асиметрії задля отримання зазначеними агентами рентних доходів [5].

Подальше дослідження привело нас до висновку про наявність системи

взаємопов'язаних чинників, що визначають інституційну динаміку фінансового сектора в умовах ринкової трансформації і включають до себе: формування системи державного регулювання фінансового сектора; імпорт фінансових інститутів; зрощування бізнесу і влади внаслідок олігархізації системи державного регулювання економіки; взаємодія інститутів фінансового сектора, що породжує ефект їх взаємозаміщення.

Дослідження кожного з цих чинників дозволило отримати ще декілька висновків про вплив кожного з них на інституційну динаміку фінансового сектора трансформаційної економіки.

Так, на основі аналізу формування системи державного регулювання фінансового сектора були зроблені два висновки: по-перше, було уточнено уявлення щодо впорядковуючого потенціалу формальних інститутів фінансового сектора економіки у забезпеченні сталого економічного розвитку через врахування об'єктивних обмежень для охоплення цього сектора повною формальною інституалізацією в умовах постійного ускладнення його структури, а також кількості та якості взаємодій господарюючих суб'єктів; по-друге, було сформульовано принцип еквівалентності санкцій у різних сегментах фінансового сектора, дотримання якого у поєднанні з забезпеченням адекватності санкції характеру та наслідкам порушення, є важливою умовою умову ефективного обмеження порушень формальних норм здійснення господарської діяльності у фінансовому секторі економіки та запобігання розростанню корупції.

Дослідження питання щодо ефективності імпорту фінансових інститутів дозволило обґрунтувати висновок про обмежені можливості такого імпорту внаслідок наявності сильного негативного впливу вітчизняних неформальних інститутів в бік пристосування імпортованих інститутів до корупційних потреб державної бюрократії у забезпеченні регуляторної ренти.

Аналіз процесу зрощування бізнесу і влади дозволив виявити та розкрити протиріччя між, необхідністю, з одного боку, забезпечення належної регламентації господарської діяльності у фінансовому секторі трансформаційної економіки через формальні інститути з метою забезпечення відповідності цієї діяльності суспільним потребам, а, з іншого боку, рентоорієнтованою поведінкою розробників регуляторної політики у фінансовому секторі. Це призвело нас до висновку про позитивний та негативний способи розв'язання цього протиріччя в інтересах, відповідно, державної бюрократії та професійних

учасників фінансового ринку і суспільства в цілому.

Нарешті, дослідження питання про потенціал взаємозаміщення інститутів привели нас ще до двох висновків.

Перший з них стосується удосконалення підходів до розкриття сукупності потенційних інституційних станів економічної системи в цілому та фінансового сектора економіки. Для цього нами було запропоновано та використано криву інституційних станів, за аналогією з кривою виробничих можливостей. Діапазон цих станів коливається від абсолютного хаосу до абсолютного порядку.

Якщо рух вздовж кривої ілюструє різні стани інституційного середовища за даної сукупності наявних у суспільстві інститутів, то зсуви самої кривої уверх чи вниз (у напрямку до початку системи координат, тобто до початкового стану суспільства з його нерозвиненими інститутами, представленими певними природними механізмами самоорганізації первинної людини, замішаними на біологічних інстинктах) відображують переходи до нової інституційної системи, у тому числі внаслідок інституційних катастроф.

Як правило, суспільна еволюція характеризується розширенням інституційних можливостей соціуму, що ілюструється зсувом кривої вправо-уверх. Але, в принципі, можливі й відкати назад, у менш розвинені інституційні системи (підсистеми), тобто, зсув кривої вліво-униз, що означає зменшення варіантів інституційних станів суспільства та погіршення їх якості. Прикладом такого відкату у фінансовому секторі є середина 90-х рр. в Україні, коли відбувалась натуралізація господарських зв'язків внаслідок інституційної катастрофи 1991 р., пов'язаної з розпадом СРСР та розривом цих зв'язків. Тоді, як відомо, практично були згорнуті грошові розрахунки між господарюючими суб'єктами, які були тимчасово заміщені бартерними схемами.

З іншого боку, кожний наступний перехід до нового інституційного стану суспільства є внутрішньо суперечливим. З одного боку, зростання кількості інститутів призводить до зростання можливостей інституційної системи щодо реалізації цілей економічної діяльності господарюючих суб'єктів. Але одночасно це призводить і до зростання невизначеності результатів міжінституційної взаємодії. Саме тому, що зростає кількість варіантів взаємодії тенденції до хаосу та тенденції до порядку, існує потенційна можливість для суспільства зупинитись на шляху просування до оптимального рівня впорядкованості соціально-економічного життя. При цьому реалії є такими, що

можливі щонайменше два альтернативні варіанти погіршення інституційного стану суспільства: по-перше, відкат до меншого рівня впорядкованості при існуючій інституційній системі (рух вздовж кривої інституційної впорядкованості вліво-уверх), та руйнація цієї інституційної системи і сповзання до менш розвиненої системи (рух самої кривої інституційної впорядкованості вліво-вниз).

Можливо також поєднання обох сценаріїв, коли деструктивні зміни інституційного середовища призводять до його загальної деградації та наростання неконтрольованого хаосу.

Другий висновок пов'язаний із удосконаленням наукових уявлень щодо типів взаємодії різних функціональних груп фінансових інститутів. Ми виділяємо три таких типи: взаємонакладення, взаємозаміщення та взаємодоповнення інститутів. Це вимагає більш ретельної державної регламентації діяльності відповідних економічних суб'єктів та координації регуляторної політики самих регуляторів фінансового ринку з метою зменшення негативного потенціалу взаємозаміщення та взаємонакладення інститутів. Це означає, що розвиток інституційного середовища у фінансовому секторі супроводжується як збільшенням можливостей взаємозаміщення фінансових інститутів у виконанні ними базових функцій, так і зростанням ймовірності виникнення негативних наслідків від такого взаємозаміщення внаслідок збереження інституційної неупорядкованості в інших секторах та сферах суспільного життя.

Висновки і перспективи подальших розробок. Проведене дослідження дозволило отримати сукупність наукових висновків та результатів, які дозволили вирішити актуальне наукове завдання розкриття механізму взаємодії економічних інститутів у фінансовому секторі трансформаційної економіки та напрямів його удосконалення в умовах глобалізації.

Відмінність авторського підходу від традиційних підходів у дослідженні інституційної динаміки трансформаційної економічної системи полягає у викладенні позитивної теорії інституційної динаміки фінансового сектора замість наголосу на нормативному баченні. Під позитивним аспектом ми розуміємо врахування реальних модифікацій дії традиційних механізмів інституційного впорядкування господарської діяльності економічних суб'єктів.

При цьому традиційний підхід не є неправомірним, оскільки він формує вихідну основу для проникнення до суті інституційного середовища перехідної

економічної системи та є необхідним, але недостатнім етапом його теоретичного пізнання. Саме внаслідок того, що на початковому етапі інституційного будівництва ринкових механізмів суспільної координації, на якому зараз перебуває українська економіка, ці механізми ще не встигли сформуватись у своєму розвиненому вигляді, як вони були піддані сильному модифікуючому впливу власних традиційних інституційних «випромінювань», відбулись суттєві корекції їх початкового становлення, ці корекції набули самодостатнього значення і обумовили виникнення загрози мутації цих молодих ринкових механізмів та їх переродження в аномальні неприродні інститути антиринкового спрямування, які є органічними скоріше для попередніх історичних епох, зокрема, феодалізму.

Глобалізація світогосподарських процесів та спричинене нею зростання відкритості національних економічних систем суттєво підвищили вразливість внутрішньої економічної діяльності від інституційних негараздів, оскільки до внутрішньої економічної стагнації, викликані невпорядкованістю інституційного середовища, додаються негативні наслідки втрати конкурентоспроможності національної економіки внаслідок тривалого збереження та посилення негативного впливу інституційних аномалій.

Отже, визнавши це, необхідно також визнати і те, що дослідження цих аномалій є обов'язковим етапом створення достовірної наукової картини інституційного устрою трансформаційної економічної системи. Окрім загально визнаних вимог щодо обґрунтованості та достовірності наукових результатів, отриманих в процесі теоретичного дослідження, позитивний підхід диктується також і необхідністю розробки науково-практичних рекомендацій щодо удосконалення напрямів суспільного впливу на інституційну динаміку з метою її корекції у бік наближення до більш повного врахування суспільних інтересів.

З цієї точки зору особливого значення набуває висновок щодо розуміння формального економічного інституту не як механізму абсолютного впорядкування взаємодій господарюючих суб'єктів, а лише як механізму, що створює тенденцію до такого впорядкування, оскільки певну частину впорядковуючих елементів, треба залишити за інститутом самоорганізації господарюючих суб'єктів, роль якого в умовах небувалого ускладнення механізмів організації економіки суттєво зростає і продовжуватиме зростати у майбутньому. Цей висновок дозволяє більш реалістично оцінювати

регуляторний потенціал держави, і в той же час не ставати на позиції і абсолютизації регуляторного впливу на інституційну динаміку та можливості забезпечення керованості економіки з боку держави [6], а також спиратись на потенціал саморегулювання фінансового сектора [3].

З огляду на отримані наукові результати виникає необхідність структурних змін в механізмі взаємодії формальних та неформальних економічних інститутів в українській економіці з метою усунення та подолання диспропорцій та мутацій, які в ньому накопичились протягом останніх 10-15 років.

По-перше, це стосується відновлення реального наповнення конституційного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову. В тій частині, яка стосується проблематики цього дослідження, це наповнення пов'язане з більш чіткою законодавчою регламентацією обмежень, система яких виключала б взаємний перетин функцій кожної гілки влади та можливість взаємного привласнення цих функцій. Дослідження показало, що нормативне розгалуження трьох гілок влади не кореспондує з позитивним їх фактичним перетином. Однією з головних причин цього, на нашу думку, є відсутність механізму санкцій за допущення такого перетину, тобто, за втручання однієї гілки влади до компетенції іншої.

Замість цього, як також показало наше дослідження, головна тенденція розвитку механізму санкцій за невиконання норм і правил полягає у їх постійному посиленні відносно суб'єктів господарювання при фактично повній безкарності державної бюрократії за впровадження корупційних регуляторних механізмів.

У зв'язку з цим необхідно, на нашу думку, змістовно доповнити Кримінальний кодекс України та Кодекс України про адміністративні правопорушення низкою статей, що передбачали відповідальність державних службовців за розробку та прийняття регуляторних актів, що не відповідають приписам Конституції України та законів України. Причому матеріальна відповідальність за такі порушення має бути порівнянною з розміром річної заробітної плати чиновника, який став розробником незаконного акту або санкціонував його прийняття, а кримінальна відповідальність має передбачати можливість застосування до таких осіб заходу покарання у вигляді позбавлення волі з подальшою пожиттєвою заборонаю обіймати посади державного службовця.

У такий спосіб буде більш повно забезпечено баланс взаємної

відповідальності держави та господарюючих суб'єктів за розробку та дотримання формальних норм і правил.

По-друге, необхідно також змінити статус Державного комітету України з питань регуляторної політики та підприємництва. Його теперішній статус не виключає можливості відомчого тиску з метою «проштовхування» незаконних нормативно-правових актів корупційної направленості з боку інших відомств, які мають аналогічний статус в ієрархії органів державної влади. Тому, на нашу думку, цей статус Держпідприємництва необхідно підняти до статусу спеціального органу державної виконавчої влади, підконтрольного Кабінету Міністрів України, але керівництво цього органу має призначатись та звільнятись спільним рішенням уряду та незалежного органу, що пропорційно представляє інтереси різних «вагових категорій» бізнес-спільноти країни – дрібного, середнього та великого бізнесу. Саме у такий спосіб, як ми вважаємо, можна більш адекватно забезпечити баланс інтересів держави і господарюючих суб'єктів у питанні оптимізації взаємодії формальних і неформальних економічних інститутів.

По-третє, одночасно необхідно законодавчо забезпечити формування правових засад розвитку самоорганізації господарюючих суб'єктів, з метою переходу від декларативних механізмів саморегулювання, що містяться в існуючому законодавстві, до гарантування реального долучення спільнот господарюючих суб'єктів до розробки та прийняття не тільки підзаконних нормативно-правових актів, але й до розробки законів України. Одним з елементів такого механізму могло б стати надання права законодавчої ініціативи таким бізнес-спільнотам.

Нарешті, по-четверте, стосовно фінансового сектора економіки, наше дослідження показало, що одним з найважливіших чинників генерування інституційних диспропорцій та аномалій у сучасній українській економіці є відсутність належної координації розвитку фінансового сектора економіка внаслідок його «розгягування» та сфери впливу декількох регуляторних органів. У зв'язку з цим ми вважаємо за доцільне забезпечити у Законі України «Про Кабінет міністрів України» відповідну норму про наявність у складі Кабінету Міністрів України посади віце-прем'єра з питань розвитку фінансового сектора, головним завданням якого є координація діяльності усіх державних органів, що здійснюють регуляторну політику відносно фінансового сектора економіки, з гарантіями невтручання до компетенції цих органів, визначеної чинним

Список літератури

1. Воробьев Е.М., Соболева М.В. Влияние неформальных экономических институтов на конкурентоспособность национальной экономики // Бизнес-информ.- 2008.- № 5.- С. 20-22.
2. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / Под ред. А. А. Гриценко.- Х.: Форт, 2008.- 928 с.
3. Миркин Я. Множественность СРО // Рынок ценных бумаг.- 2001.- № 12.- С. 11-13.
4. Олійник М.В. Класифікація економічних інститутів, як засіб пізнання трансформаційної економічної системи // Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія Економічна.- № 869.- Харків: ХНУ, 2009.- С. 45-53.
5. Олійник М. В. Вплив помилкових уявлень на економічну динаміку в умовах ринкової трансформації // Вісник економіки транспорту і промисловості.- № 28.- Харків: УкрДАЖТ, 2009.- С. 48-53.
6. Олійник М. В. Нормотворення у фінансовому секторі економіки та його ефективність // Вісник НТУ «ХП». Серія «Технічний прогрес та ефективність виробництва».- Вип. 35.- Харків: НТУ «ХП», 2009.- С. 170-179.
7. Постсоветский институционализм: Монография / Под ред. Р. М. Нуреева, В.В. Дементьева.- Донецк: Каштан, 2005.- 480 с.
8. Acemoglu D., Robinson J. Economic Origins of Dictatorship and Democracy.- Cambridge: Cambridge University Press, 2005.- 416 pp.
9. Acemoglu D. Introduction to Modern Economic Growth.- Princeton: Princeton University Press, 2008.-1008 pp.
10. Anderson B. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, New Edition.- London: Verso, 2006.- 224 pp.
11. Bicchieri C. The Grammar of Society: The Nature and Dynamics of Social Norms.- Cambridge: Cambridge University Press, 2006.- 290 pp.
12. Dixit A.K. Lawlessness and Economics: Alternative Modes of Governance (The Gorman Lectures).- Princeton: Princeton University Press, 2007.- 184 pp.

13. Dopfer K., Potts J. The general theory of economic evolution.- London - New York: Routledge, 2008.- 134 pp.
14. Eggertsson T. Imperfect Institutions. Possibilities and Limits of Reforms.- The University of Michigan Press, 2005.- 264 pp.
15. Furubotn E. G., Richter R. Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics (Economics, Cognition, and Society).- University of Michigan Press; 2nd Edition, 2005. - 672 pp.
16. Greif A. Institutions and the Path to the Modern Economy. Lessons from Medieval Trade.- Cambridge: Cambridge University Press, 2006.- 505 pp.
17. Legal orderings and economic institutions/ Edited by Cafaggi F., Nicita A., Pagano U.- N.Y.: Routledge, 2007.- 368 pp.
18. North D. Understanding the Process of Economic Change.- Princeton: Princeton University Press, 2005.- 187 pp.
19. North D., Wallis J., Weingast B. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History.- Cambridge: Cambridge University Press, 2009.- 306 pp.
20. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action.- Cambridge: Cambridge University Press, 1990.- 276pp.
21. Ostrom E. Understanding Institutional Diversity.- Princeton: Princeton University Press, 2005.- 376 pp.
22. Readings In Public Choice And Constitutional Political Economy / Edited by C. K. Rowley and F. G. Schneider.- New York: Springer-Verlag, LLC, 2008.- 644 pp.
23. Streeck W., Thelen K. Beyond Continuity. Institutional Change in Advanced Political Economies.- Oxford: Oxford University Press, 2005.- 290 pp.